ERKİN ÖZDEMİR

Erken Modern Osmanlılarda İnançsızlığın Tarih Öncesi

ERKİN ÖZDEMİR Ankara'da Ayşeabla Koleji'nde başladığı lise eğitimini Artvin'de bitirdi. Gazi Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. Ankara Üniversitesi'nde, DTCF'nin Yeniçağ Tarihi'nde yüksek lisans yaptı. Şimdilerde Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümünde doktorasını sürdürüyor. *Erken Modern Osmanlılarda İnançsızlığın Tarih Öncesi: Kutsala Sövgü, İlhâd ve Tanrıbilmezler* (İletişim Yayınları, 2026) yazarın ilk kitabıdır.

İletişim Yayınları 3729 • Tarih Dizisi 205
ISBN-13: 978-975-05-4021-9
© 2026 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2026, İstanbul

EDİTÖR Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Azerbaycan SSC'deki Köroğlu Operası'nın posteri, 1939
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Berfin İnan
DİZİN Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERKİN ÖZDEMİR

Erken Modern Osmanlılarda İnançsızlığın Tarih Öncesi

Kutsala Sövgü, İlhâd ve Tanrıbilmezler

iletişim

Annem Belkıs Hanım'a.
Öldüğüne inanmadığım..

Hep o rüzgârdır bildiğimiz
Bir yangın yerinden eserdi mutlaka
Bir buğday tarlası dalgalandırmamış
Harman savurmamış
Pıtrak, karaçalıydı herhalde
Bütün gördüğü.

Hep o rüzgârdır memleketin bildiği
Bin yıldır.

– İLHAN BERK, "Köroğlu"

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 9

TEŞEKKÜR 13

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖVGÜLER 29

Peygamber'e sövgüler: "Hâşâ, sebb-i nebî idüb" 29

Sipahiler 39

İki Cihanın Yaratıcısı'na ve İki Cihanın Elçisi'ne söven Gazanfer 39

Kur'an'a söven Budak 43

Hapsedilen sipahilerin akıbeti 45

Ağız, iman ve dine sövgü 47

"Okuduğun Mushaf'a çepelleyim" 54

Kadı sicillerinde örtmece 60

İKİNCİ BÖLÜM

"İLHÂD" 63

Yeni Pazar'ın nasihatçisi: Şeyh Şems 63

"Mesnevî cehennemliklerin dilidir" 63

"Hazret-i 'Ali'ye arpa mikdarı adâvet" 66

Yeni Pazar'ın sosyal sınıfları 75

"Haşr ü neşri inkâr" 78

"Cennet ve cehennem ve haram yokdur": Filibe'nin halifeleri 79

Ohri'nin eşkıyası: "Âdem ot gibi biter ve ot gibi yiter" 85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANRIBİLMEZLER 99

Celâlî fetretinde: "Kiminin adı Kabresığmaz, kiminin adı hâşâ Tanrıbilmez..." 99

Eşkıya başı Kalenderoğlu Mehmed ve namdar Celâlîlerden Tanrıbilmez 102

Dillerde destan: Tanrıbilmez ya da Tanrıtanımaz 110

Saruhan'da kendisine Tanrıbilmez diyen Mustafa ve tüfenklileri 128

Eşkıya kesik başının üstünde bir yazı: Tanrıbilmez 147

16. yüzyıl başından: "Nice vakit cuma namazı kılınmamışdur" 150

III. Murad devri Sipahi-Yeniçeri kavgasında: Tanrıbilmez Ahmed Çavuş 152

Tanrıtanımazlık'ın terimleşmesi 156

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

"HERETİK" VE "ATEİST" 159

Busbecq: Hümanizma ve efsane 159

Rycaut ve sırlı bir dünyada ateizm? 162

Kazanova ve Yusuf Ali 170

SONSÖZ 175

EKLER 179

KAYNAKÇA 197

DİZİN 213

KISALTMALAR

BM	Bab Mahkemesi
EI	*Encyclopaedia of Islam*
EM	Eyüp Mahkemesi
GM	Galata Mahkemesi
İA	*İslâm Ansiklopedisi*
İE.ŞKRT	İbnülemin, Şükr ü Şikayet
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
KM	Kartal Mahkemesi
MD	Mühimme Defteri
ŞS	*Şer'iyye Sicili*
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TSMA.E	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
ÜM	Üsküdar Mahkemesi

TEŞEKKÜR

DTCF'de yüksek lisans öğrencisi olduğum zamanlarda bu çalışmanın nüvesini meydana getirirken bazı problemleri daha iyi anlamak için birçok değerli araştırmacıya internet sayesinde sorular yağdırdım. Şanslıydım ki önemli bir kısmı hiç tanımadıkları bendenize ilgiyle yardım edip vakitlerini çalmama izin verdiler. Bazı sorular sorduğum Cemal Kafadar, Oktay Özel, Sinan Çuluk, Zeynep Oktay ve çalışmalarını gönderen Baki Tezcan'ı şükranla anmam gerekir. Ahmet Yaşar Ocak da çalışmasıyla ilgili bir sorumu nezaketle yanıtladı, teşekkür ederim. O sıralar karşılaştığım alışılageldik enstitü zahmetlerinin halledilmesinde Ertan Ünlü'yü minnetle anmalıyım. Özer Ergenç ve Haldun Eroğlu'na büyük teşekkür borçluyum, henüz tez halindeyken eleştiri ve görüşleriyle metni daha iyi bir yere taşıdılar.

Elinizdeki metni yaz sıcağından kara kış günlerine dek 2022 senesinde kaleme aldım; ardından da demleneceği vakitler geldi geçti. Bu vakitlerde de malumat veya ilham aldığım isimler söz konusu oldu: Hacettepe'den Özkul Çobanoğlu, Mehmet Öz, Emine Erdoğan Özünlü, Rüya Kılıç ve Özden Mercan gözümden kaçmış ya da eskiden aklıma gelmeyen bazı ilaveler ve düzenlemeler yapmamı sağladılar. Elbette geçen zamanın kendisi de bu eklemeleri meydana getirmiştir.

En büyük teşekkürü ise bu metnin birçok taslak haline maruz kalmış Hülya Taş'a borçluyum, etüdüm boyunca benden desteğini hiç esirgemedi. Okumamın zaman aldığı kargacık burgacık yazıları süratle çözümleyişi başta olmak üzere ihtiyacım olan hemen her konuda yardım ederek ve dikkatli tenkitlerde bulunarak çalışmamı tamamlayabilmemi sağladı.

Arşivin dijital imkânlarını ve internetin nimetlerini kullanmaktan başka çok defa kütüphaneme ve pek çok kez de sahaf ile kitabevlerine yaslandım; bu arada Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne de yolum düştü. Ayrıca bu kitabı okuyucusu ile buluşturan İletişim Yayınları'na teşekkürü borç bilirim.

Bütün bunlara rağmen her şeyi gücüm yettiğince ele alabildim. Kitabın günahı, kusuru varsa bana aittir.

GİRİŞ

İnanç ikliminin güçlü bir şekilde sürdüğü 16. yüzyılın sonunda, imparatorluğun köşe bucağından payitahta yağan başvurular arasında ilk bakışta bu iklimin değiştiğini, inançsızlık havasının esmeye başladığını düşündüren haberler bulunuyordu. Dîvân-ı Hümâyun'un hüküm verici üslubuyla kayda geçen bu başvurularda suçlananların yapıp ettikleri, aslında alışılagelen diğer şikâyetlerin içeriğinden çok da farklı değildi. Ancak ne kadar sıradan görünürse görünsün, bu kabahatler hem bulunduğu yerde hem de payitahtta rahatsızlık yaratıyor ve başvurularda bu kabahatleri işleyen kimselerin bir de kâtiplere "hâşâ" dedirtecek başkaca özelliklerinden bahsediliyordu.

Çarşı-pazarı ardına katıp gürültü çıkaranlar, bilmem hangi kişiyi yakalayıp hayalarından asanlar, orada burada imparatorluğun ona sağladığı kılıç gücüyle soyguna girişenler, beller kesenler, emir dinlemeyenler, mabet soyanlar, reaya fukarasına salgun salanların bir de tövbe salgınına sebep olabilecek küfür kabilinden lafları kayda geçebiliyordu. Filozof Rıza Tevfik'in "hengâme-gir" diyeceği türden, macera peşindeki gürültücü portrelerdi bunlar. Filozof, ilhâd töhmetiyle karşı karşıya kalanları bu zaviyeden değerlendirir; ilhâda varan fikirlere

sahip kimseler arasında yalnız böylesine maceracı olanların mülhidlikle suçlandığını savunurdu.[1] Elinizdeki kitabın büyük bir kısmında böyle "hengâme-gir" insanların izini sürüyorum.

Bu insanların izini sürmemi sağlayacak olan İstanbul'da yazılan hükümlerin yer aldığı "mühimme" defterlerinde daha inceliksiz ve sövgü içeren hürmetsizlikler genellikle kalıplaşmış ifadelerle kaydediliyor. Mesela, bir yerde Peygamber hakkında hoşa gitmeyecek şeyler söylendiyse, bu durum elfâz-ı küfür metinlerinden alınan "sebb-i nebî" ifadesiyle formüle edilir. "Şetm" de bu durum için kullanılagelen kavramlardandır.[2] Aralarında nüans aramaya meylim olsa da belgelerde kullanımları açısından pek de fark olmadığını gördüm. Yine de ikisi de sövme anlamını taşımakla beraber "şetm"in bilhassa mahkeme kayıtlarındaki kaba küfürlerde, "seb"inse dinî ağırlığı daha fazla olan konularda tercih edildiği ve mühimme defterlerinde çokça kullanıldığı söylenebilir. İki halde de aslında ne söylendiği, küfrün ne olduğu her zaman açık edilmez. Ancak eldeki belgenin ketum olmaması halinde bazı ipuçları yakalanabilir. En azından yaşanan olaylar geriye kalan metinde gevezece anlatılmışsa, sözün bu sebbetmeye nasıl geldiği zihinde canlanabilir. Reaya keyfince vergiye mi bağlanmış, mahkemeyi basarken mi şüphelinin ağzından çıkıvermiş, metinlerde verilen bu sosyal arka planlar bazen sözün sarf edildiği ânın şartlarını ele verir. Birinci Bölüm'de bilhassa bu türden daha konuşkan metinlere eğildim. Sebbin yanına bazen nebî –yani Peygamber dışında– başka kutsallar da gelebiliyor. Kur'an'a sebbedene de rastlanabilir, daha nadir olarak Allah'a sebbedene de. Sebb-i nebî'ye göre bunlar, en azından arşiv taramalarında, çok daha az görünür; ama metinleri de ne söylendiğinden çok

---

1 R. Tevfik, *Mufassal Kāmûs-ı Felsefe*, 1. cilt (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330), s. 485.

2 Sebbetmenin ve küfretmenin günlük dilde nasıl genelleştiğine dair bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), s. 336-337. Ayrıca bkz. M. Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14(27): 203-231, 2016.

en azından neler yaşanmış olabileceği hususunda daha detaylı olabilir.[3] Ayrıca arşiv taramaları suskunlaşınca, bu türden olayların izini kroniklerde sürmek de mümkün.

Daha önce arşiv verilerine dayanarak Peygamber'e sövgüleri ele alan makaleler yazılmışsa da bunlar odak noktasına geç dönemi, özellikle 19-20. yüzyılları almışlar, ancak benim burada işlediğim türden modern öncesi örnekleri de aktarmışlar; yine de alışılmış şekilde, ilahiyatçı arka planıyla meseleye devletin "kutsal değerleri koruması" gibi son derece güncel kaygıları hatırlatan bir açıdan yaklaşmışlardı.[4] Bense çalışmamda imparatorluğun meşruiyetini sağladığı, tebaasının da önemli bir kısmının inandığı kutsallara tek başına bir değer yüklemek yerine bunlarla ters düştüğü için töhmet altında kalan, suçlu durumunda bulunan ya da bunlarla ters düşenleri suçlayıcı halde olan insanları merkezde tutuyorum. Onlara da hukuki boyutuyla değil de içinde bulundukları sosyal doku bakımından eğilmeye çalışıyorum. Buna gayret ederken aynı zamanda devlet arşivlerini kullanmanın getirdiği problemlerin de farkında olarak bu olayları kaydedenlerin, resmî metinleri üretenlerin üslubuna ve formel diline dikkat çekiyorum.

Birinci Bölüm'de ayrıca ana malzemelerimden mühimme kayıtlarındaki bu formel dilin örtülerini kaldırmayı da deniyorum. Bunun için, "kadı sicilleri"ne başvuruyorum. Bu mah-

---

3 Bunlardan başka mühimme kayıtlarında genellikle doğrudan Alevi-Kızılbaşlarla ilişkilendirilen "seb"ler de vardır, halifelere sövgüyü işaret eden "sebb-i çehâryâr" veya "sebb-i şeyheyn" gibi. Bunlara dayanan bazı çalışmalar için bkz. C.H. Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri, 1566-1585", *Der Islam*, 56(2): 245-273, 1979; S. Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2002). Ahmet Refik, Rafizılık ve Bektaşilikle ilişkilendirdiği pek çok vesikayı toplamıştır: A. Refik, *On Altıncı Asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932). Bunlardan bazısına bu kitapta işaret ettim. Yalnızca resmî belgeler odaklı değil de Aleviliğin yazılı kaynaklarına dayanan bir çalışma için bkz. A. Karakaya-Stump, *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015).

4 M. Okudan, "Geç Osmanlı Döneminde Devletin Kutsal Değerleri Korumadaki Duyarlılığı", *Bilimname,* 38: 449-468, 2019; H. Arslan, "Hz. Muhammed'e Saygısızlık Girişimleri Karşısında Son Osmanlı Yönetimi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(19): 147-170, 2011.

keme kayıtlarında, Dîvân-ı Hümâyun'da söylemekten ve yazıya geçirilmesinden kaçınılan sözlere rastlanabiliyor. Bilhassa bu kayıtlarda karşılaşılan kelimelerin üzerinde durmak gerekti. Sicillerde geçen bu kelimelerin edebî metinlerde yer edişini, bunların daha "vülger", kaba lafların bir örtmecesi mi yoksa modern Türkçede popülaritesini yitirmiş eskinin gözde küfürleri mi olduğu sorununa da eğiliyorum. Ayrıca mahkeme kayıtlarında, büyük kutsallar bir yana daha çok kutsallıkla ilişkilendirilen (ağız ya da iman gibi) şeylere de sövgünün kaydedilmesi daha günlük düzeyde, sıradan hayattan parçalar sunuyor. Elbette bu kabilden olaylar da Dîvân-ı Hümâyun'a ulaşmıyor değildi. Dolayısıyla, bu bakımdan belge gruplarının içeriğini de birbirinden çok ayrı görmemek gerek. Yine de kadı sicilleri yanına eşkıyalık etmek, kadı-nâib zümresine karşı durmak, silah kullanıp etrafı kendince vergiye bağlamak gibi farklı ve büyükçe kabahatler gelmediğinde –ister imparatorluk taşrasından olsun ister payitahttan– benzer suçların ne denli küçük şeylere mâl olduğunu görmeyi de sağlayabilir. Kutsal kabul edilenlerin zaman zaman bazılarınca hiçe sayılması hayatın olağan bir parçasıydı. Üstelik sicillerdeki kayıtları tutanlar, bu sövgülerin içeriğini vermek bakımından sürekli bir "hâşâ huzurdan" halinde bulunan Dîvân-ı Hümâyun'un ürkek kâtiplerinden daha çekincesiz görünüyorlardı.

İkinci Bölüm'de, "ilhâd" ile suçlananları işliyorum. Sebbedenlerin yanında, ilhâd ile suçlananlara dair metinler bir zihniyet tarihi denemesi meydana getirmek için daha elverişli görünür. Ancak ilhâd gibi modern öncesi anlamda inançsızlık ve doğru inançtan sapmayı ifade eden bir kavramla ilişkilendirilen bu kimselerin fikirleri hakkında sadece onları işitenlerin anladıkları ya da tevil ettikleri kadarıyla bir şeyler öğrenilebiliyor. Bu da ciddi sıkıntılar doğuruyor. Bu örneklerde, gücüm yettiğince bahsedilen kişilerin zihin dünyalarını anlamaya çalıştım. Doğrudan onların elinden çıkmış, kendilerini savundukları bir metne de sahip olmadığımız için söyleyebileceklerim zaman zaman sınırlı oldu. Onları tanımak için eldeki tek kaynak, imparatorluğun payitahtında üretilmiş olup aleyhlerine konuşan